

Az Eötvös Loránd Fizikai Társulat október 29-én rendezte 60. versenyét Budapesten és 11 vidéki városban az abban az évben érettségizettek és középiskolások részére. A versenyzők 5 órai munkaidő alatt oldhatták meg a három feladatot. Bármely segédeszköz használata meg volt engedve, beleértve a zsebszámítógépet is. A versenyen 240 dolgozatot adtak be. Ismertetjük a feladatokat és a verseny eredményét.

1. Egy $L = 1,528$ méter hosszú pálcát vízszintes helyzetből, $h_1 = 2,164$ méter magasságból elejtünk (1. ábra). Esés közben a pálca baloldali vége rugalmasan ütközik egy $h_2 = 1,364$ méter magasságban levő szegbe. Az ütközéstől számítva mennyi idő múlva éri el a pálca jobboldali vége a talajt? $g = 10 \text{ m/s}^2$.

1984-02-081-1.eps

1. ábra

(Vermes Miklós)

Megoldás: Az esés törvénye szerint a szeghez érkezéskor a sebesség:

$$v_1 = \sqrt{2g(h_1 - h_2)} = 4 \text{ m/s.}$$

1984-02-081-2.eps

2. ábra

Következik a nem centrális ütközés (2. ábra). A szeghez ütdéskor igen rövid Δt ideig F erő ébred. A pálca középpontja egy új v_2 sebességgel megy tovább és ω szögsebességgel forogni kezd középpontja körül. Az erőt megadja az impulzus (lendület) időegységre jutó változása:

$$F = \frac{m(v_1 - v_2)}{\Delta t}.$$

A forgás törvénye szerint a forgatónyomaték egyenlő a szöggyorsulás és tehetetlenségi nyomaték szorzatával. A szöggyorsulást $\omega/\Delta t$ adja meg, a közepe körül forgó rúd tehetetlenségi nyomatéka pedig $mL^2/12$.

$$F \cdot \frac{L}{2} = \frac{\omega}{\Delta t} \cdot \frac{1}{12} \cdot mL^2.$$

A két egyenletből $F \cdot \Delta t$ kiküszöbölésével kapjuk:

$$v_1 - v_2 = \frac{\omega L}{6}.$$

Most figyelembe kell vennünk azt a körülményt, hogy az ütközés rugalmas, tehát a mechanikai energiák összege változatlan marad:

$$\frac{mv_1^2}{2} = \frac{mv_2^2}{2} + \frac{\omega^2}{2} \cdot \frac{1}{12} \cdot mL^2.$$

Az előző és a mostani egyenletből álló egyenletrendszer megoldása megadja a középpont haladó mozgásának sebességét az ütközés után és a forgás szögsebességét:

$$v_2 = \frac{v_1}{2} = 2 \text{ m/s}, \quad \omega = \frac{3v_1}{L} = 7,854 \text{ s}^{-1}.$$

Ezután a pálca tömegközéppontja függőleges lefelé hajítást végez v_2 kezdősebességgel, és állandó ω szögsebességgel forog középpontja körül. A legkorábban akkor érheti el a pálca jobboldali vége a talajt, amikor középpontja $L/2$ magasságba ér. A lefelé hajítás útja ekkor $h_2 - L/2$. A hajítás úttörvényével:

$$h_2 - \frac{L}{2} = v_1 t + \frac{g}{2} \cdot t^2,$$

számadatainkkal, rendezve: $5t^2 + 2t - 0,6 = 0$. Ennek megoldása $t = 0,2$ s. Ez az a legrövidebb időtartam, amelynek végén a pálca jobboldali vége a szeg elhagyása után a talajjal érintkezésbe kerülhet. Ezalatt az elforgás szöge $\omega t = 7,854 \cdot 0,2 = 1,57 = 90^\circ$. Tehát a pálca épp 0,2 s múlva, függőleges helyzetben kerül érintkezésbe a talajjal. A 3. ábra tizedmásodpercenként ábrázolja a pálca helyzetét.

1984-02-082-1.eps

3. ábra

2. Egy csigán átvett fonál végeire $m_1 = 8$ kg és $m_2 = 6$ kg tömegű testeket erősítettünk (4. ábra). A csiga magassága az asztal felett $h = 4$ méter, a súrlódás elhanyagolható, $g = 10$ m/s². Az m_1 tömegű testet $\alpha_0 = 30^\circ$ -hoz tartozó szöghelyzetből elengedjük.

1984-02-082-2.eps

4. ábra

a) Mekkora gyorsulásokkal indulnak el a testek?

b) Mekkora a testek sebességei és gyorsulásai, amikor az m_1 tömegű test éppen az m_2 tömegű test alatt halad át?
(Nagy László)

Megoldás. Keressük, hogy egy α szög által meghatározott helyzetben mekkora a testek v_1 és v_2 sebességei, valamint a_1 és a_2 gyorsulásai. Az m_1 tömegű test Δs útjához a fonál $\Delta s \cdot \sin \alpha$ rövidülése tartozik, ezért a sebességek összefüggése (5. ábra):

$$v_2 = v_1 \sin \alpha.$$

1984-02-083-1.eps

5. ábra

Az energiamegmaradás törvénye szerint, ha az indítás α_0 fonálhelyzetből történt:

$$m_2 g (h / \cos \alpha_0 - h / \cos \alpha) = \frac{m_1 v_1^2}{2} + \frac{m_2 v_2^2}{2}.$$

Az egyenletrendszer megoldása szolgáltatja a sebességeket:

$$v_1 = \sqrt{\frac{2m_2 g h (1 / \cos \alpha_0 - 1 / \cos \alpha)}{m_1 + m_2 \sin^2 \alpha}},$$

$$v_2 = \sin \alpha \sqrt{\frac{2m_2 g h (1 / \cos \alpha_0 - 1 / \cos \alpha)}{m_1 + m_2 \sin^2 \alpha}}.$$

Az indítás pillanatában természetesen mindkét sebesség nulla. A 0° -os helyzethez tartozóan $v_{20} = 0$ és

$$v_{10} = \sqrt{2gh \cdot \frac{m_2}{m_1} (1 / \cos \alpha_0 - 1)} = 3,047 \text{ m/s}.$$

A gyorsulások levezetéséhez szükségesek a következő geometriai összefüggések:

$$\sin \alpha = \frac{s}{\sqrt{s^2 + h^2}}, \quad v_2 = \frac{s}{\sqrt{s^2 + h^2}} \cdot v_1, \quad L = \sqrt{s^2 + h^2}.$$

Differenciáljuk az idő szerint v_2 -t:

$$\frac{dv_2}{dt} = \frac{1}{s^2 + h^2} \left[\frac{ds}{dt} \sqrt{s^2 + h^2} - s \cdot \frac{2s}{2\sqrt{s^2 + h^2}} \cdot \frac{ds}{dt} \right] v_1 + \frac{s}{\sqrt{s^2 + h^2}} \cdot \frac{dv_1}{dt},$$

$$\frac{dv_2}{dt} = \frac{ds}{dt} \left(\frac{L}{L^2} - \frac{s^2}{L^3} \right) v_1 + \frac{s}{L} \cdot \frac{dv_1}{dt}.$$

Figyelembe véve, hogy $ds/dt = -v_1$, valamint tekintettel a geometriai összefüggésekre kapjuk a gyorsulások közti kapcsolatot:

$$a_2 = -\frac{\cos^3 \alpha}{h} \cdot v_1^2 + a_1 \sin \alpha.$$

Szükségünk van a fonálerőre is. Ez m_1 tömeg esetében $F \sin \alpha = m_1 a_1$, az m_2 tömeg esetében $F = m_2 (g - a_2)$. A fonálerőket egyenlővé téve:

$$m_1 a_1 + m_2 a_2 \sin \alpha = m_2 g \sin \alpha.$$

A legutóbbi két egyenletünkből álló egyenletrendszert megoldva megkapjuk a gyorsulásokat. Felhasználva v_1 és v_2 előbb kiszámított értékeit is, az eredmények:

$$a_1 = \frac{m_2 g \sin \alpha}{(m_1 + m_2 \sin^2 \alpha)^2} \cdot [(m_1 + m_2 \sin^2 \alpha) + 2m_2 \cos^3 \alpha (1 / \cos \alpha_0 - 1 / \cos \alpha)],$$

$$a_2 = \frac{m_2 g}{(m_1 + m_2 \sin^2 \alpha)^2} [(m_1 + m_2 \sin^2 \alpha) \sin^2 \alpha - 2m_1 \cos^3 \alpha (1 / \cos \alpha_0 - 1 / \cos \alpha)].$$

Az indulás pillanatában a gyorsulások:

$$a_{1i} = g \cdot \frac{m_2 \sin \alpha_0}{m_1 + m_2 \sin^2 \alpha_0} = 3,158 \text{ m/s}^2,$$

$$a_{2i} = g \cdot \frac{m_2 \sin^2 \alpha_0}{m_1 + m_2 \sin^2 \alpha_0} = 1,579 \text{ m/s}^2.$$

Az $\alpha = 0^\circ$ -hoz tartozó gyorsulások:

$$a_{10} = 0, \quad a_{20} = -g \cdot \frac{2m_2}{m_1} (1/\cos \alpha_0 - 1) = -2,321 \text{ m/s}^2.$$

A 6. ábra a sebességek és gyorsulások α szögtől való függését mutatja.

1984-02-084-1.eps

6. ábra

Ha csak a feladott kérdésekben szereplő speciális értékekre van szükség, akkor sokkal rövidebben járhatunk el úgy, hogy egyenleteinkben már kezdetből fogva $\alpha_0 = 30^\circ$, illetve 0° -ot használunk.

Speciális közelítő eljárások is vannak α_{20} kiszámítására (7. ábra). Lássunk ezek közül kettőt!

1984-02-084-2.eps

7. ábra

A. A fonál ω szögsebességgel közeledik a függőleges helyzetéhez. Az m_1 tömegű test utolsó útdarabja egyrészt $h\alpha$, másrészt $\omega dt \cdot h$, $h\alpha = \omega dt \cdot h$, vagyis $dt = \alpha/\omega$. Ezalatt csökken a sebesség $v_1 \sin \alpha$ -ról 0-ra, tehát a sebességváltozás $dv_2 = -v_1 \sin \alpha$. A keresett gyorsulás:

$$a_{20} = \frac{dv_2}{dt} = \frac{-v_1 \sin \alpha}{\alpha/\omega} = -\frac{v_1^2}{h} \cdot \frac{\sin \alpha}{\alpha} = -\frac{v_1^2}{h}.$$

B. A függőleges fonálhelyzetéhez közel, amikor az m_1 tömegű test egyenletesen mozog v_1 sebességgel, Pitagorasz-tétellel:

$$(h+x)^2 = h^2 + (v_1 dt)^2, \quad \text{ebből} \quad x = \frac{v_1^2 (dt)^2}{2h}.$$

Az m_2 tömegű test közelítően egyenletesen lassulva mozog a megállásig, ezért $x = -a_{20} (dt)^2/2$. A két x -re kapott értéket egyenlővé téve $a_{20} = -v_1^2/h$.

3. *A világűrben elektromosan semleges, belül üres, zárt vezető gömbhéj lebeg. Közepében kicsiny, pozitív töltésű fémgolyó nyugszik szabadon. Távoli kondenzátorlemezek segítségével a gömb alakú „Faraday-kalitka” körül homogén elektromos teret hozunk létre. Mozgásba jön-e a kicsiny fémgolyó, illetőleg a gömbhéj és ha igen, miképpen?*

(Károlyházy Frigyes)

Megoldás. A külső tér nélkül a kis fémgolyó a gömbhéj középpontjában (labilis) egyensúlyi helyzetben van (8. a ábra).

1984-02-085-1.eps

8. a ábra

A külső tér létrehozásának pillanatában a gömbhéjon megosztott töltések mutatkoznak. Így a kis fémgolyót a gömbhéj árnyékoló hatásával védi a külső tértől. Ezért a külső tér bekapcsolásának pillanatában a kis fémgolyó gyorsulása még nulla. A gömbhéjnak az ábra szerinti bal oldalán a fémgolyó által létrehozott tér és a külső tér ellentétes irányú, a jobb oldalon pedig azonos irányú. A gömbhéjon a töltésmegosztásból származó negatív töltésekre ható eredő erő ezért kisebb lesz, mint a pozitív töltésekre ható eredő erő. A gömbhéj ezért a külső tér bekapcsolásának pillanatában jobbra indul el (8. b ábra). Amikor a gömbhéj már elmozdult, a fémgolyó már nem lesz a középpontban. Ekkor a fémgolyón levő pozitív töltés is töltésmegosztást hoz létre a gömbhéjon. E töltések hatására a fémgolyó a hozzá közelebb eső oldalon levő negatív töltések irányába, tehát balra indul el (8. c ábra). Amint a golyó és a gömbhéj összeér, az egész fémtárgy pozitív töltésű lesz, és a tér által megszabott irányban (az ábra szerint jobbra) gyorsulva mozog (8. d ábra).

1984-02-085-2.eps

8. b ábra

1984-02-085-3.eps

8. c ábra

1984-02-085-4.eps

8. d ábra

A verseny eredménye

I. díjat ketten kaptak egyenlő helyezésben: *Árkossy Ottó*, a budapesti Semmelweis Orvostudományi Egyetem hallgatója, aki Esztergomban a Dobó Katalin Gimnáziumban érettségizett mint Sipos Imre tanítványa és *Erdős László* a budapesti Berzsényi Dániel Gimnázium IV. o. tanulója, tanára Koltai Mária.

II. díjat kapott *Fodor Gyula*, a budapesti Móricz Zsigmond Gimnázium IV. o. tanulója, tanára Tarnócziné Gedeon Melitta.

III. díjat ketten kaptak egyenlő helyezésben: *Csillag Péter*, a budapesti Landler Jenő Gépészeti és Híradástechnikai Szakközépiskola IV. o. tanulója és *Frei Zsolt*, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Karának fizikus hallgatója, aki Pécssett a Nagy Lajos Gimnáziumban érettségizett mint Kállai Miklósné és Tornycs Tivadar tanítványa.

Dicséretet hárman kaptak egyenlő helyezésben: *Kovács Tamás*, a debreceni Kossuth Lajos Gimnázium IV. o. tanulója, tanára Szegedi Ervin, továbbá *Náray Miklós* honvéd, aki Budapesten érettségizett az I. István Gimnáziumban mint Moór Ágnes tanítványa és *Sczigel Gábor* honvéd, aki Budapesten az Apáczai Csere János Gimnáziumban érettségizett, mint Holics László tanítványa.

Az 1. feladatot a felsoroltakon kívül teljesen megoldották még a következő versenyzők: *Drobni András* (Bp. I. István G. IV. o. t.: Cseh Géza), *Mandzsú Zoltán* (Bp. Fazekas M. G. IV. o. t.: Horváth Gábor), *Rácz Attila* (Sopron, Berzsényi D. G. IV. o. t.: Nagy Márton), *Szakállas Gyula* (Zalaegerszeg, Zrínyi M. G. IV. o. t.: Gódor Győzőné), *Tőrőcsik Jenő* honvéd (érettségizett Bp. Fazekas M. G. t.: Horváth Gábor).

A 2. feladatot a nyerteseken kívül teljesen megoldották még a következő versenyzők: *Beke Sándor* honvéd (érettségizett Miskolc, Földes F. G. t.: Zámboreszky Ferenc), *Fáth Gábor* (Bp. Fazekas M. G. IV. o. t.: Horváth Gábor), *Gaál Péter* (Bp. Apáczai Cs. J. G. o. t.: Zsigri Ferenc), *Megyesi Gábor* (Szeged, Ságvári E. G. III. o. t.: Juhászné Mészáros Mária), *Pfeil Tamás* (Dunaújváros, Münnich F. G. III. o. t.: Székelyi Sándorné).